

A TRADUCCIÓN DAS MEMORIAS DE HADRIÁN

Ánxela Gracián

A traducción é, desde que están en contacto linguas e países, desde que o mundo é mundo, un instrumento de transmisión de cultura, un incremento do patrimonio cultural dun país e isto acentúase aínda máis cando falamos dunha cultura minorizada como é galego.

Xa a fins do século XVIII, o poeta romántico alemán Novalis diferenciaba tres tipos fundamentais de traducción: a gramatical, a modificativa e a mítica, e era a esta última á que lle confería o cualificativo de verdadeira traducción. Para Novalis, a traducción mítica esixía a intervención do espírito poético e debía respecta-lo puro e perfecto carácter da obra.

Pois ben, na miña traducción das *Memorias de Hadrián* tentei, en todo momento, camiñar cara a ese carácter puro, respectando a intencionalidade da autora e o nivel do discurso pero, sobre todo, a flexibilidade da lingua de chegada; busquei en cada liña que o lector escoitara as reflexións do emperador como un pensamento que fluía de seu.

Traducir a Yourcenar significou para min un xogo, unha aposta, pero tamén un reto; tan arduo esforzo viuse compensado non só pola satisfacción da obra traducida ou pola dificultade do orixinal, senón pola propia riqueza que o texto ten en por si.

No seu leito de morte, o emperador enfermo escribelle ó seu presunto sucesor Marco –só ó final do libro saberemos que se trata de Marco Aurelio, o filósofo.

“Meu querido Marco:

Baixei esta mañá cas do meu médico Hermóxenes, que acaba de regresar á Vila (...) comezada para informarte dos progresos do meu mal, esta carta converteuse pouco a pouco no espaxamento dun home que xa non ten a enerxía necesaria para ocuparse polo miúdo dos obxectos de estado, a meditación escrita dun enfermo que dá audiencia ás súas lembranzas. Agora xa pretendo ir máis lonxe: teño a intención de contarche a miña vida”.

“Mon cher Marc:

Je suis descendu ce matin chez mon médecin Hermogènes, que vient de rentrer à la Villa (...) Peu à peu, cette lettre commencée pour t’informer des progrès de mon mal est devenue le délassement d’un homme qui donne audience à ses souvenirs. Je me propose maintenant davantage: j’ai formé le projet de te raconter ma vie”.

A obra adscribese ó xénero que coñecemos como novela histórica. O emperador existiu, e a maioría dos personaxes e feitos narrados tamén, pero cobra máis valor cando sabemos da fidelidade ás fontes, do enorme esforzo de intelectualización que supón eliminar elementos superfluos e retroceder ata o século II, libre de bagaxe, coa mente baleira ante o devir histórico. O resultado campa pola súa perfección.

O lema da obra é o poema do emperador, escrito cunha plasticidade que dará conta do perfil fantasmal que ía adquirindo o imperio:

*“Animula, vagula, blandula,
Hospes comesque corporis,
Quae nunc abitis in locca
Pallidula, rigida, nudula
Nec, ut solet, dabis iocos”*

*“Pequena alma, alma tenra e fluctuante,
compañeira do meu corpo, que te hospedou,
descenderás a aqueles lugares avesíos, fríos e nus,
onde deberás renunciar ós xogos de outrora”*

Malia o esforzo do emperador por mante-las conquistas de Traxano, a firme estrutura política da época comezaba a debilitarse. Este debilitamento maniféstase no mesmo espírito de Hadrián. Un logro indiscutible da obra é a figura do emperador, que non se nos aparece como conquistador nin como grande pontífice, senón como home angustiado e inqueda, máis grego ca romano, cunha enorme capacidade de acción que se debía, non tanto a un afán de dominio, como precisamente á súa propia inseguranza e ó seu íntimo desasosego. Polo tanto, é esa voz de Hadrián a que domina o texto e á que o traductor debe prestar toda a atención. O seu pensar respecto de asuntos políticos, costumes, literatura, arte, amor, erotismo, o profundo achegamento á alma humana; todo iso queda reflectido ó longo do libro. Hadrián amosa unha personalidade que se move dentro do ámbito da máis simple e núa humanidade, pero tamén esa personalidade está tamizada polo subxectivismo, o *eu* do punto de vista da narración. Hadrián engánase na visión dos feitos, lévaos ó seu terreo, precisa xustificalos a cotío.

Á hora de traducir, o traductor necesita identificarse co personaxe, meterse na súa pel, falar como el fala, porque os problemas e inquedanzas do emperador son os de sempre; os problemas eternos sobre a memoria, o esquecemento, a enfermidade, a natureza fuxidía do amor, esa incerteza que é a morte.

Por iso precisaba descubrir quen fora Hadrián, quen fora Yourcenaar, quen contaba a novela, quen era ese narrador anónimo ó que a autora lle daba voz. Lía o texto, volvía atrás. Dubidaba de novo. ¿Non será que o galego corrente, tan estandarizado, non lle roubará ó texto o clima propio, non o despersonalizará, afastándoo excesivamente do pensamento do emperador, das auténticas palabras da autora? Yourcenaar conseguía que a linguaxe da novela fose transparente coma o aire. Antínoo, Hadrián, Plotina conmóvenos porque existen na nosa biografía persoal, salvando as distancias do tempo. ¿Conseguiría eu outro tanto na miña tradución ó galego?

Traducir consistiu entón en andar á procura, en todo momento, da palabra perfecta. Foron horas de rastrexo de dicionarios e elaboración de fichas léxicas que daban conta dun abano de sinónimos para supera-las distancias semánticas que separaban as dúas linguas. A isto sumouse a carencia de discurso clásico en galego, dun ton elevado e culto. Logo tratábase de elixir. Elixílos substantivos, os adxectivos, os verbos que falaban do seu xeito de ser e de actuar, das súas reflexións e da complexidade do seu pensamento. Elixir foi entón sopesalo valor das diferentes opcións antes de tomar decisións. Acto seguido, decidir.

Decidinme entón por unha liña de traballo suxeita á fidelidade. Esta orientación débese a que, estilisticamente, a obra caracterízase polo clasicismo, a claridade, a harmonía.

“Concordabamos en case todo. Os dous tiñamos a paixón de enfeitar e logo espir a nosa alma (...) Plotina inclinábase cara á filosofía epicúrea, ese leito angosto pero limpo onde ás veces tendín o meu pensamento. Era casta por desprezo cara ó fácil, xenerosa máis por determinación ca por natureza, desconfiada por prudencia, pero disposta a aceptar todo dun amigo, mesmo os seus inevitables erros.”

“Nous étions d’accord presque sur tout. Nous avions tous deux la passion d’orner, puis de dépouiller notre âme (...) Elle inclinait à la philosophie épicurienne, ce lit étroit, mais propre, sur lequel j’ai parfois étendu ma pensée. (...) Elle était chaste par dégoût du facile, généreuse par décision plutôt que par nature, sagement méfiante, mais prête à tout accepter d’un ami, même ses inévitables erreurs”

Como vemos, Yourcenaar dosifica a metáfora, a comparación; a súa eficacia radica na utilización da imaxe evocadora, poética a miúdo, que lle serve para reflexionar sobre a conducta humana ou para crear ambientes e personaxes e que vén condicionada polo ton epistolar da obra. O problema consistía entón en verter ese ton ó galego, cunha intensidade e un estilo que fose sempre o adecuado: meiguíño ás veces, rexo, outras; filosófico ou familiar; militar ou bucólico.

Entón botei man da vitalidade do noso idioma, coa súa diversidade de formas e variedades dialectais, adaptables ó fluír discursivo de Yourcenaar.

Deixar falar a Hadrián de Antínoo era como retroceder á meiguice e tenrura dunha certa Rosalía:

“A súa presenza era extraordinariamente silenciosa; seguíume coma un animal ou un xenio familiar. Aseméllabase a un canciño novo, pola infinita capacidade para a ledicia e para a indolencia, así como polo salvaxismo e a confianza. Aquel fermoso lebreiro, eslumecinte de mecos e de ordes, tendeu-se na miña vida. Admiraba aquela indiferencia case altiva para todo o que non fose a súa delicia ou o seu culto. Nel esa indiferencia substituíu o desinterese, o miudallo e todas as virtudes estudadas e austeras. Marabillábame da súa fachenda manseliña, do seu sombrizo desprendemento que comprometía todo o seu ser.”

“Sa présence était extraordinairement silencieuse: il m’a suivi comme un animal ou comme un génie familier. Il avait d’un jeune chien les capacités infinies d’enjouement et d’indolence, la sauvagerie, la confiance. Ce beau levrier avide de caresses et d’ordres, se coucha sur ma vie. J’admirais cette indifférence presque hautaine pour tout ce qui n’était pas son délire ou son culte: elle lui tenait lieu de désintéressement, de scrupule, de toutes les vertus étudiées et austères. Je m’émerveillais de cette dure douceur.”

O Hadrián militar semellaba un Cabanillas enchido de celtismo; o Hadrián paisaxista era as palabras de Pedrayo soñando na bocarradeira do Miño, deleitado coa luz da aurora:

“A onda devala na praia o seu murmurio de seda refregada e de aloumiño. Deléitome aínda cos longos solpores rosados”.

“La vague fait sur le rivage son murmure de soie froissée et de caresse; je jouis encore des longs soirs rosés”.

A metáfora orixinal constitúe a alma da linguaxe creativa, capaz de evocar por medio dunha imaxe visual tódolos sentidos, vista, olor, tacto, etc; as calidades humanas e tamén os defectos: o ben, o mal, a xenerosidade, a dilixencia, a austeridade; a avareza, a cobiza, a mesquindade, etc.

O texto transmite sentimentos, emocións; o traductor ten moito que dicir, porque escolle na lingua de chegada aquelas opcións semánticas que considera as máis adecuadas.

“Volvo ver unha cabeza inclinada baixo a cabeleira nocturna, os ollos que semellaban oblicuos por mor do alongamento das pálpebras, un rostro noviño e amplo, colmado. Aquel corpo delicado mudaba arreo como unha planta e algunhas das súas alteracións son imputables ó paso do tempo. O rapaz transformábase, medraba. Cumpría unha semana de nugalla para abrandalo (...) O aceno amoucado dos beizos cargouse dunha ardente amargura, dunha saciedade triste”

"Je retrouve une tête inclinée sous une chevelure nocturne, des yeux que l'allongement des paupières faisait paraître obliques, un jeune visage large et comme couché. Ce tendre corps s'est modifié sans cesse, à la façon d'une plante et quelques unes de ces altérations son imputables au temps. L'enfant a changé; il a grandi. Il suffisait pour l'amolir d'une semaine d'indolence.(...) La moue boudeuse des lèvres s'est chargée d'une amertume ardente, d'une satiété triste"

En ocasións, para dar conta da variada riqueza de significados, sentín a necesidade de recorrer a un léxico menos estandarizado, próximo ó ámbito familiar, sobre todo no referente ó *ethos* dos personaxes. Así, buscando a traducción dun adxectivo para Lucio, para Antínoo, para Serviano, tentaba imaxinar cómo lle chamaría o meu avó paterno, que era monolingüe; entón apareceron adxectivos como "enfexo", "escufunida", "xota", "devecido", "garatuxeira", etc; verbos como "tarabelear", "rabexar", "devalar"; substantivos como "substanza", "galdrumada", etc. Velaí algúns exemplos:

"Il n'était exigeant sans être avide".

"Era esixente sen ser un devecido".

"La maladie avait encore aigri son caractere acre et monos".

"A enfermidade acedara aínda máis o seu carácter rabexo e choromingón".

"Ses lettres, qui étaient délicieuses".

"As súas cartas que eran garatuxeiras".

"En répètent sans cesse le même mot".

"Tarabeleando arreo a mesma palabra".

"Une vieille créature (...) echevelée par le vent, fauve et furtive comme une bête de bois".

"Despeluxada polo vento, xota e furtiva como unha besta do bosque"

Isto levou, imaxino, ó crítico Martínez Bouzas (LAC, *O correo Galego*, 25-3-99) a cualifica-lo galego da obra como "*auténtico, enraizado na tradición, un galego ata os miolos*".

Houbo veces en que xurdiron problemas, xa que as palabras relacionadas non sempre teñen a mesma amplitude semántica e vinme obrigada a traducir conceptos dun valor específico por outros máis xerais, debido á superposición de significados ou lagoas léxicas. Por exemplo, a palabra *curée*, que significa "arrebola-las entrañas mortas ós animais", e que traducín por "botas-las miudallas".

Ou casos en que sentimos unha diferenza cultural difícil de salvar; por exemplo, os *ortolans* –"escribentas", en galego– son considerados un manxar exquisito na gastronomía francesa –François Mitterrand devecía por unha enchenta do dito alimento–. ¿Tamén o serían para os romanos? Para nós a traducción "aballoarse de escribentas das hortas" perde forza, xa que os tales

paxariños non nos fan auga na boca. Se for unha ducia de chourizos caseiros, poño por caso, outro galo cantaría.

“Nos Romains s’ étouffent d’ortolans, s’ inondent de sauces et s’empoisonnent d’épices”

“Os nosos romanos aballóanse de escribentas das hortas, anéganse de prebes e envelénanse de especias”.

Noutros momentos decateime dunha ambigüidade clara (¿buscada, tal vez?) no texto orixinal:

“Je te vois hésiter tendrement entre Vèronique et Théodore et vite renoncer à tous deux en faveur de l’austerité, ce pur fantôme”.

“Véxote dubidar tenramente entre Verónica e Teodoro e renunciar rapidamente a calquera dos dous a favor da austeridade, esa pura pantasma”

¿Quen, –fóra da autora–, pode desface-la ambigüidade? Partimos dun contexto onde a homosexualidade era un comportamento habitual e ata obrigado. ¿Trátase dun feminino Teodora ou, pola contra, tal vez dun rapaciño, Teodoro? Aquí outros tradutores traducen por Verónica e Teodora; eu considererei a posibilidade dun tal Teodoro, por causa do pronome indefinido masculino plural *tous*, aínda que ben podía estar concordando con *fantôme*. ¿Como emendar estes casos de aparente caos lingüístico que se dan nas linguas? Esa meditación leva tempo e o traductor debe estar disposto a adicarllo.

Ilustrativos son tamén os cadernos de notas, ficción sen dúbida, novela dalgún xeito e sobre todo desesperación dunha escritora que olla as súas mans ineptas ante a abafante realidade que quere relatar. En ocasións, esas meditacións déronme o sentido do texto e axudáronme a atopa-lo ritmo.

Para a tradución valínme de certas versións, unha tradución ó catalán, outra ó portugués do Brasil e esa sublime ó español, feita por Cortázar, coa que non sempre concordei. Cortázar é un dos tradutores máis brillantes que existiron e alí, nos camiños escuros do significado, el dá a luz, pero, por veces, recrea o texto, reinterpretao.

Aí as van, amados lectores, as reflexións da escritora francesa; asumo a responsabilidade de facer accesible este texto en galego e desexo que saboree-la obra tanto como eu o fixen.